

TAALGEOGRAFIE EN GESCHIEDENIS

door

Jacques VAN KEYMEULEN

0. INLEIDING

Het hoeft geen betoog dat de traditionele Nederlandse dialecten met uitsterven worden bedreigd. Door de hogere scholingsgraad van de bevolking, door de verhoogde mobiliteit en door de ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de laatste decennia wordt het dialect gaandeweg zelfs in de intieme huiskring door de standaardtaal verdrongen.

Dat proces is in Nederland, dat al eeuwenlang op een „inheemse” cultuurtaal kan bogen, al heel wat verder gevorderd dan in Nederlandstalig België. Ook in Vlaanderen echter komen de traditionele dialecten de laatste jaren onder sterke druk te staan; ze vervlakken tot regiolecten als „algemeen Westvlaams” of „beschaafd Limburgs”. Men kan daarbij nog wel horen uit welke regio iemand afkomstig is — ook de A.N-sprekende Westvliming kan de g en de h maar moeilijk uit elkaar houden; de Limburger blijft „zingen” — de dialectische schakeringen binnen de regio gaan echter verloren.

De taak van de huidige dialectologie is dan ook tweeledig: inventarisering-bestudering van wat verloren dreigt te gaan en de studie van het transitieproces tussen dialect en cultuurtaal. De vervlakking van de traditionele dialecten tot regionale variëteiten van de standaardtaal is merkbaar op het gebied van de klanken, van de vormen (verbuiging, vervoeging ...) en van de syntaxis (woordvolgorde ...). Het is echter vooral de dialectische woordenschat die het snelst uitsterft. De dialectische woordenschat verbonden met de vroegere levens- en werkomstandigheden leeft enkel nog voort in het geheugen van de oudste generatie.

Het is de bedoeling van ons artikel aannemelijk te maken dat de inventarisering van de traditionele dialectische woordenschat een zaak is die niet alleen taalkundigen aanbelangt, maar ook historici kan interesseren. Taal is immers een belangrijk sociaal en cultureel fenomeen. De woordenschat van een taal weerspiegelt de materiële en geestelijke cultuur van de taalgemeenschap. De dialectlexicografie, de wetenschap die zich bezighoudt met de beschrijving van de dialectische woordenschat, heeft raakpunten met de sociale geschiedenis (dialectwoordenschat als spiegel van de volkscultuur), met de historische geografie (dialect als geografisch fenomeen) en met de mondelinge geschiedenis (door de manier waarop de gegevens verzameld worden).

Aan de hand van enkele voorbeelden zullen we trachten aan te tonen dat de dialectologische woordverzamelingen ook voor de historische wetenschappen relevant kunnen zijn. We maken ook van de gelegenheid gebruik om in het kort de 3 lopende dialectlexicografische projecten in het Zuidnederlandse gebied voor te stellen.

1. HISTORISCHE TAALKUNDE EN HISTORISCHE WERKELIJKHEID

Het kan binnen het bestek van dit artikel niet de bedoeling zijn een uitgebreid theoretisch exposé te houden over een erg controversieel onderwerp als de relatie tussen taal en (historische) werkelijkheid. We volstaan met enkele bedenkingen die het kader helpen schetsen waarbinnen hetgeen volgt geplaatst moet worden.

De historische taalkunde, in de praktijk een andere term voor „historische dialectologie”, is een van de vele hulpwetenschappen van de geschiedenis. O.i. is de historische taalkunde een erg belangrijke hulpwetenschap omdat ze zich bezighoudt met de taal waarin de historische bron gesteld is. De historische klankleer, vormleer, syntaxis enz. helpen de historische bron begrijpen en kunnen tot op zekere hoogte bronnen helpen dateren en lokaliseren. De historicus is echter ongetwijfeld het meest vertrouwd met de produkten van de historische lexicografie: de historische woordenboeken. Een goed inzicht in de betekenis van de woorden in de historische teksten is immers belangrijk voor een goed begrip van de bronnen.

Voor een historicus is niet alleen een goede kennis van de betekenis van woorden van belang, maar ook een goed inzicht in de natuur van „betekenis” zelf. Een tekst, de woorden in een historische tekst, geven immers geen directe toegang tot de historische werkelijkheid. De relatie tussen taal en werkelijkheid is niet direct, maar indirect. Een woord verwijst niet naar een zaak, maar naar een „betekenis”, die het resultaat is van de wijze waarop een taalgemeenschap de werkelijkheid waarin ze leeft ervaart, indeelt en lexicaliseert (= benoemt). Het geheel van de woordbetekenissen creëert een tussenwereld die de intermenselijke communicatie over de werkelijkheid mogelijk maakt¹.

De woordenschat (woorden + betekenissen) vormt een systeem dat voortdurend in evolutie en — voor zover het dialecten betreft — geografisch gedifferentieerd is. De woordenschat is een historisch produkt dat voortdurend aan de noden van de taalgemeenschap wordt aangepast. Een eenvoudige illustratie van het feit dat de middeleeuwse mens zijn ervaringswereld anders indeelde dan de moderne mens, levert de betekenis van het woord *vis*. In de huidige taal betekent *vis* grofweg 'dier dat onder water leeft en kan zwemmen'². Vandaar dat een walvis, een zoogdier, in de taal toch tot de vissen wordt gerekend. Uit middeleeuwse teksten zijn citaten

(1) Voor de geïnteresseerde verwijzen we hier naar: D. Geeraerts, *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek*. Reeks Taal en Communicatie. Kennismaking met de linguïstiek, Nr. 6. Leuven/Amersfoort (1986) en D. Geeraerts, *Wat er in een woord zit. Facetten van de lexicale semantiek*, Leuven (1989).

(2) In Van Dale vinden we bij *vis* als betekenis „naam van in het water levende gewervelde dieren met een gestrekt, meest spoelvormig lichaam, rood, koud bloed, vinnen als ledematen en kieuwen als ademhalingsorganen (Pisces)”. Het is duidelijk dat we hier met een wetenschappelijke definitie te doen hebben. Dergelijke definities stemmen dikwijls niet overeen met de betekenis zoals die binnen een taalgemeenschap leeft.

bekend als „vischen ... Die in scellen ligghen, als musselen doen (J. van Maerlant, *Naturen Bloeme* V, 345)³. De onder water levende weekdieren als mosselen en oesters werden in de middeleeuwen ook tot de vissen gerekend. De middeleeuwer deelde de dierenwereld blijkbaar anders in dan wij; voor hem was de wijze van voortbewegen geen doorslaggevend element om een dier *vis* te noemen. Het feit dat de woordvorm onveranderd is gebleven, doet vandaag het gevaar ontstaan dat het woord *vis* in middeleeuwse teksten door een 20ste-eeuwse lezer anders wordt begrepen dan door de middeleeuwse mens.

Om de betekenisontwikkelingen door de tijden heen te kunnen volgen, is het nodig uitgebreide woordverzamelingen aan te leggen. Het verzamelen van de uitstervende dialectwoordenschat is daarbij van primordiaal belang. De dialecten zijn immers natuurlijke, niet-genormeerde taalsystemen die ten minste tot het Middelnederlands opklimmen. In de dialecten zijn talrijke oude woordvormen en woordbetekenissen overgeleverd die de reconstructie van betekenisevoluties mee mogelijk maken. Woordenboeken van de huidige streektaalen vormen dus enerzijds een aanvulling bij de historische woordenboeken, anderzijds leveren ze argumenten voor de hypothesevorming omtrent de manier waarop de historische mens zijn ervaringswereld categoriseert en benoemt.

2. DE MODERNE DIALECTWOORDENBOEKEN (WBD, WLD, WVD)⁴

Aan de universiteiten van Nijmegen en Gent lopen sedert geruime tijd (in Nijmegen vanaf 1960, in Gent vanaf 1972) grootscheepse projecten om de uitstervende traditionele dialectwoordenschat te inventariseren⁵. In Nijmegen wordt het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD) en

(3) Het voorbeeld werd gehaald uit: F. De Tollenaere, *Alfabetische of Ideologische Lexicografie?* (Bijdragen tot de Nederlandse Taal- en Letterkunde I), Leiden (1960), 12-14. We kunnen ons in verband met de middeleeuwse betekenis ook afvragen welk prototype met die betekenis verbonden was. Dacht de middeleeuwer bij *vis* in de eerste plaats aan een vis of aan een oester?

(4) Voor meer details over opzet en methode van de woordenboeken verwijzen we naar: A. Weijnen en J. Van Brakel, *Voorlopige Inleiding op het Woordenboek van de Brabantse Dialecten*. Assen (1967); A. Weijnen, J. Goossens, P. Goossens, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Inleiding & I. Agrarische Terminologie. Afl. 1*, Assen (1983); M. Devos, H. Ryckeboer en J. Taeldeman, *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Inleiding*, Tongeren (1979).

(5) WBD en WLD worden samengesteld aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (NCDN) van de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Het WVD is een project van het Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialektologie van de Rijksuniversiteit in Gent.

Het systematisch geordende dialectwoordenboek dat aan het Staringinstituut in Doetinchem wordt gemaakt, het Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten (WALD), hebben we niet in ons artikel behandeld. De rubriceringen van het WALD wijken af van die van WBD/WLD/WVD, en het WALD-gebied sluit niet aan bij het Zuidelijk Nederlands.

het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD) geproduceerd. Het WBD bestrijkt het oude hertogdom Brabant (= de provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant); het WLD de beide provincies Limburg. Het onderzoeksgebied van het Gentse project, het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD) omvat het vroegere graafschap Vlaanderen (= Frans-, West-, Oost- en Zeeuwsch-Vlaanderen). 'Vlaams' dient hier dus in dialectologische zin begrepen te worden, d.w.z. een benaming voor de groep dialecten die in het zuidwesten van het taalgebied gesproken wordt, niet voor de taal van heel Nederlandstalig België.

Het verschil tussen de bovengenoemde moderne dialectwoordenboeken en de reeds bestaande grote (19de-eeuwse) dialectwoordenboeken, waarop ze chronologisch aansluiten, bestaat vooral in een nieuwe wijze van verzamelen en presenteren van het materiaal. De woordenschat wordt systematisch verzameld door middel van vragenlijsten, die elk een bepaald onderdeel van de leefwereld van de dialectspreker bestrijken. Daartoe is een uitgebreide rubricering uitgewerkt binnen 3 grote afdelingen: I. Agrarische terminologie, II. Niet-agrarische terminologieën en III. Algemene Woordenschat. De vragenlijsten worden ingevuld door honderden plaatselijke medewerkers, alleen of samen met informanten. De sociale groep van wie de woordenschat wordt opgevraagd kan grofweg gedefinieerd worden als de oudste generatie van de (agrarische) plattelandsbevolking.

Bij het „eigen materiaal” wordt dan het „vreemd materiaal” gevoegd: i.e. alle dialectwoorden geëxcerpeerd uit gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen sedert 1880 (o.a. oudere verzamelingen, bestaande dialectwoordenboeken, volkskundige tijdschriften enz.).

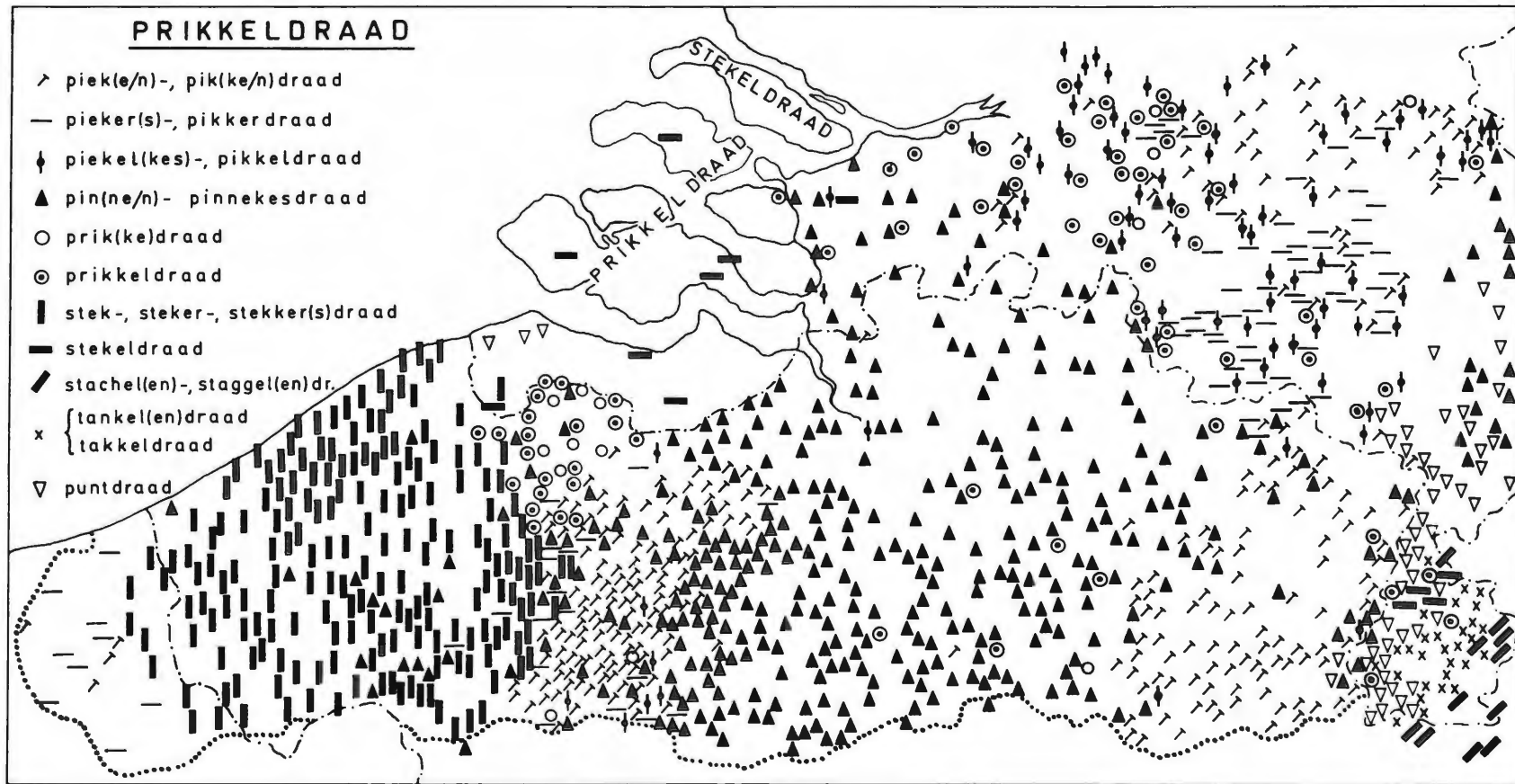
Niet alleen het verzamelen van de dialectische woordenschat, maar ook het publiceren ervan, gebeurt systematisch — onderwerp per onderwerp —, met alfabetische indices⁶. Elk lemma (= woordenboekartikel) bevat⁷:

- a) een lemmatitel (bv. DORSVLOER)
- b) een definitie (met eventueel toelichtingen, illustraties e.d.)
- c) de lijst van de verschillende woorden die in de verschillende dialecten binnen het onderzoeksgebied voorkomen.
- d) de uitspraak van de woorden (in een benaderende spelling)
- e) per uitspraakvariant de verspreiding van de woorden (aangeduid door plaatscodenummers).
- f) eventueel een woordkaart (gebaseerd op e)), waarop de verspreiding van de verschillende woorden gevisualiseerd wordt.

Door de systematische presentatie staat samen wat naar de betekenis samen hoort en ook hoeft men niet te wachten tot de volledige woorden-

(6) Er zijn door de 3 woordenboeken reeds een heel aantal afleveringen gepubliceerd, uitsluitend van de delen I en II. Het WBD/WLD wordt uitgegeven door Van Gorcum in Assen, het WVD door Michiels in Tongeren.

(7) Het WVD brengt, in tegenstelling tot het WBD/WLD, per aflevering zowel een Wetenschappelijk Apparaat als een gepopulariseerde (en leesbaarder) versie uit (zie op. cit. *Inleiding...*).

Uit: H. Ryckeboer, „Woordenboek van de Brabantse Dialecten” (recensie). In: *Lewense Bijdragen* 70 (1981), blz. 184.

schat is verzameld voor men tot publikatie kan overgaan, zoals dat wel het geval is bij alfabetische woordenboeken.

De drie woordenboeken samen geven een overzicht van de dialectwoordenschat van de Zuidnederlandse dialecten. Door de parallelle manier van werken zijn de gegevens in hoge mate vergelijkbaar. Niet alleen leveren ze een schat aan woordvormen en woordbetekenissen dit ten dienste gesteld kunnen worden aan de historische lexicografie, maar ook kunnen grote overzichtskaarten getekend worden van de verspreiding van de woorden voor de onderscheiden begrippen.

Een mooi voorbeeld van een overzichtskaart levert kaart 1 „prikkel-draad”. Op het kaartbeeld verschijnt het Brabantse *pinnekesdraad* ook in het Vlaamse en Limburgse dialectgebied: het omgekeerde is echter niet het geval. De Brabantse expansie, die voor heel wat spraakklanken vanaf de late middeleeuwen aangetoond kan worden, zet zich voor de woordenschat nog tot in de huidige tijd door. Het Brabants gedraagt zich in het zuiden als een soort cultuurtaal: Brabantse woorden worden in andere dialectgebieden „geparachuteerd”. Dat is een verspreidingspatroon dat typisch is voor een cultuurtaal, die dialectgebieden niet aan de randen maar over een grote uitgestrektheid van binnenuit aantast. Hetzelfde verschijnsel kunnen we ook constateren voor *ruif* op kaart 2.

Die woordkaarten, met voor heel wat begrippen een zeer rijk gevarieerde woordenschat, waarbij vele woorden een bepaald gebied blijken in te nemen, weerspiegelen een geografische dynamiek, waarvan de interpretatie o.a. in de sociaal-economische verhoudingen gezocht moet worden. De expansie van het Brabants bijvoorbeeld kan alleen verklaard worden door de culturele suprematie van Brabant, een suprematie die allicht niet tot de taal beperkt is. Het feit dat woorden langzaam over een bepaald gebied uitdeinen, terwijl andere „geparachuteerd” worden, weerspiegelt allicht twee verschillende verspreidingspatronen van cultuurelementen in het algemeen.

3. WOORDEN, ZAKEN EN GEOGRAFISCHE PATRONEN

Woorden hebben de neiging een bepaald geografisch gebied te bezetten. Op woordkaarten ziet men kerngebieden en overgangsgebieden; gebieden in ogenschijnlijke rust en gebieden waar verschillende woorden met elkaar concurreren. Elke taalkaart is een momentopname van de dynamische taalwerkelijkheid; ze vertoont daardoor haast nooit een statisch beeld.

Om de geografische patronen die de woordkaarten laten zien adequaat te kunnen interpreteren, moet men zich twee fundamentele onderscheidingen goed voor de ogen houden: het onderscheid tussen de creatieve en de sociaal-geografische dimensie van taalverandering en het onderscheid tussen woord en zaak.

Wanneer binnen een taalgemeenschap een expressieve nood ontstaat (bv. doordat een nieuw voorwerp wordt geïntroduceerd dat men wil benoemen), worden binnen die taalgemeenschap een tijd lang voortdurend voorstellen tot benoeming gedaan door diverse individuele taalgebruikers; één

of enkele vondsten worden succesvol en verspreiden zich onder (een deel van) de taalgemeenschap. De oplossing kan natuurlijk ook bestaan in het uitbreiden van een reeds bestaande categorie. Een nieuw voorwerp wordt dan benoemd met een reeds bestaand woord; men breidt dus de reeks zaken uit die met dat woord benoemd kunnen worden. De introductie van een nieuw model van schoenen bijvoorbeeld hoeft niet noodzakelijk aanleiding te geven tot een nieuw woord: het woord *schoen* blijft voldoende; alleen wordt de categorie van de schoenen met het nieuwe model uitgebreid. Veranderingen in de materiële cultuur leiden dus niet noodzakelijk tot veranderingen in de woordenschat; omgekeerd heeft elke verandering in de woordenschat echter wel te maken met veranderingen in de buitentalige werkelijkheid.

De taalkunde hield zich traditioneel in de eerste plaats met het creatieve moment bezig. De manier waarop een nieuw woord of een nieuwe betekenis zich dan door de sociale klassen verspreidde werd tot het ontstaan van meer sociaal gerichte taalkundige disciplines (sociolinguïstiek, sociodialectologie) stiefmoederlijk behandeld. Wel had men aandacht voor de geografische dimensie. Zo poogde men o.a. taalkaarten te relateren aan kaarten van buitentalige fenomenen⁸.

Een tweede fundamenteel onderscheid is het onderscheid tussen woord en zaak. Het verspreidingsgebied van een woord stemt niet noodzakelijkerwijs overeen met het verspreidingsgebied van de zaak waaraan dat woord refereert. Op grond van kaart 1 'prikkeldraad' zou een oppervlakke beschouwer in de verleiding kunnen komen te denken dat de prikkeldraad vanuit Brabant in de andere provincies bekend is geraakt. We zien immers hoe het Brabantse woord *pinnekesdraad* naar het westen en het oosten toe expandeert. Prikkeldraad is in België echter een Westvlaams produkt (firma Bekaert). Verschillende woorden beantwoorden dus niet noodzakelijk aan verschillende zaken, noch aan verschillende types van een zaak. Een Westvlaamse stekkersdraad is net hetzelfde voorwerp als een Limburgse stacheldraad. Hoewel de verspreiding van de zaak zeker invloed kan hebben op de verspreiding van het woord voor die zaak, is er toch geen één-op-één verhouding tussen beide. In West-Vlaanderen wordt de prikkeldraad geproduceerd; het Westvlaamse woord wordt echter niet samen met de zaak verspreid.

De relevantie van woordkaarten voor de zaakgeschiedenis is door de indirecte relatie tussen woord en zaak een complexe aangelegenheid. Woordgeschiedenis en zaakgeschiedenis zijn twee terreinen die bij de interpretatie van de kaarten bevruchtend op elkaar inwerken; beide kunnen argumenten leveren om hypotheses op het andere terrein te ondersteunen.

(8) A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde*, Assen (1966), 80 zegt hierover: „Herhaaldelijk stemt de verbreiding van dialectische eigenaardigheden overeen met die van verscheidene extra-linguïstische feiten die elk afzonderlijk als verklarend beschouwd kunnen worden, zonder dat het duidelijk is, meestal, wat als de beslissende factor mag worden aangezien, het geografische, het politieke, het kerkelijke, het confessionele, het economische, het verkeers-, het koloniasatorische of nog een ander feit”.

Niet alleen de woorden op zichzelf, maar ook de verspreidingspatronen verdienen de aandacht van de historici. Taalkaarten reflecteren contactmogelijkheden en patronen in de sociaal-geografische verhoudingen. Taalbeïnvloeding veronderstelt immers dat de taalgebruikers regelmatig met elkaar omgaan; beïnvloeding gebeurt altijd van sociaal-hoger naar sociaal-lager⁹.

Het is echter niet altijd eenvoudig om verspreidingspatronen te duiden. In de eerste plaats moeten we rekening houden met het feit dat op een taalkaart patronen van erg ongelijke ouderdom naast elkaar voor kunnen komen. In de tweede plaats is het soms moeilijk om zonder taalhistorisch vergelijkingsmateriaal actieve (= sociaal 'hogere') en receptieve (= sociaal 'lagere') gebieden te determineren. Welke gebieden deinen uit, welke krimpen in? Is een taaleiland een relictgebied of net het begin van een taalvernieuwing. Het opstellen van historische taalkaarten is echter een erg tijdrovend werk. Het hoeft dan ook geen betoog dat men zich veelal beperkt — enkele uitzonderingen niet te na gesproken — tot het nauwkeurig bestuderen van de eigentijdse taalkaart en de historische woordenboeken.

4. ENKELE VOORBEELDEN

4.1. *Geografische taalbewegingen*

Voorbeeld 1 : kaart 2 'ruif' (houten of ijzeren traliewerk, in schuine richting boven de voederbak in stallen of hokken aangebracht, waarachter men hooi, gras enz. werpt).

Op de bijgaande ruif-kaart van de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland¹⁰ van de hand van J. Berns, die aan de kaart een uitgebreid commentaar wijdde¹¹, ziet men heel wat verschillende woorden, die alle in bepaalde gebieden thuis gewezen kunnen worden. De chaos die in een aantal streken lijkt voor te komen heeft vooral te maken met de omstandigheid dat taal een dynamisch gegeven is, maar ook met het feit dat het materiaal schriftelijk is opgevraagd (tussen 1935 en 1970). Mondelinge opvraging levert altijd betrouwbaarder gegevens en scherpere taalgrenzen.

(9) Bij de interpretatie moet rekening gehouden worden met zowel intern- als extern-linguïstische factoren. Intern-linguïstische benaderingen zoeken verklaringen binnen het naar efficiëntie strevende taalsysteem zelf; extern-linguïstische benaderingen trachten de verschijnselen te verklaren door de band te leggen met buitentalige (historische) factoren. De intern-linguïstische factoren laten we hier buiten beschouwing.

(10) De Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland wordt samengesteld aan het P.J. Meertensinstituut (voorheen Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) te Amsterdam. Sedert 1981 heet de atlas Taalatlas van het Nederlands en het Fries.

(11) J. Berns, „Kaart 9: ruif”. In: J. Stroop (red.), *Toelichting bij de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland II*. (Bijdragen en mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam XLVI), Amsterdam (1974), 170-222.

De woorden van de Germaanse groep zijn etymologisch gebaseerd op de grondgedachte 'rukken, trekken, plukken' (*ruif, ruifel, reep, rip, reup(e)*, en *plok*). De woorden *leer* en het Romaanse *schalier* kunnen met de wagenladder in verband gebracht worden; ook het Galloromeinse *ben* 'wagengkorf, wagenbak' wordt tot deze groep gerekend. *Renne* en *heize* noemt Berns 'omheingwoorden'. Ze duiden in oorsprong waarschijnlijk omheiningen in lattenwerk aan. Het Oudfranse *rasteel* en de meer recente ontleening uit het Waals *rastelier* hebben het Latijnse *rastellus* 'hark'/'klein getand houweel' als oorsprong. Ook het woord met algemenere betekenis, *rek*, werd door een 'hark'-woord (nl. *reek*) beïnvloed.

Berns tracht aan de hand van de dialectwoorden de geschiedenis van de zaak te schetsen en de motieven voor de verschillende benoeringen te reconstrueren. Zijn artikel is een mooi voorbeeld van een poging tot ordening van het taalmateriaal 'aan de hand waarvan een beeld gegeven kan worden van de ontwikkeling van de ruif. Waar zakelijke gegevens te kort schieten, brengen de woorden uitkomst, al moet ik toegeven, dat de (...) geschetste ontwikkeling nogal theoretisch is¹². Inderdaad kan men via taal slechts gefundeerde hypotheses aangaande de zakelijke werkelijkheid formuleren. Definitief uitsluitel moet van de historische wetenschappen komen. In heel wat gevallen is de historische wetenschap niet in staat dat uitsluitel te geven om de simpele reden dat de bronnen te kort schieten. Heel wat zaken uit de volkscultuur komen in de historische teksten niet of heel zelden ter sprake, zodat de reconstructie op basis van de woordenschat — hoe speculatief ook — het enige is wat we over die zaken te weten kunnen komen. De taalkundige tracht zich bij de reconstructie in te leven in de geesteswereld van de historische mens en tracht zijn associaties te volgen.

Berns¹³ besluit met een hypothese over een historisch-geografische taalbeweging: een algemeen bekend *ruifel* werd teruggedrongen naar het westen, vanuit het oosten door *reep/reup*, vanuit het zuidwesten door *rasteel*. *Ben* hield als relic stand. *Ruif* is in latere tijden tot de cultuurtaal gaan behoren en is vanuit het Hollands opnieuw uitgestraald.

Het *ruif*-verhaal was daarmee niet afgesloten. Het WVD- en WBD-materiaal (zie kaart 2a) stelde H. Ryckeboer¹⁴ in staat een nieuwe hypothese over de woordexpansie te vormen. Door het voorkomen van *reep/rip* in het noordelijke deel van Frans-Vlaanderen, een gebied waar voor Berns niet veel materiaal ter beschikking stond, acht Ryckeboer¹⁵ het

(12) J. Berns, op. cit., 213.

(13) J. Berns, op. cit., 217.

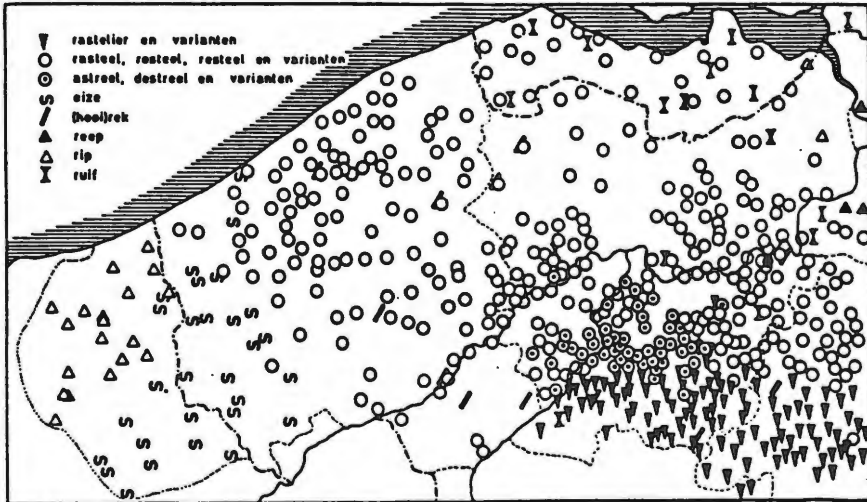
(14) H. Ryckeboer, „Nog voer uit de 'ruif'". In: H. Ryckeboer, J. Taeldeman, V.F. Vanacker (reds.), *Hulde-Album Prof. Dr. Marcel Hoebeker*, Gent (1985), 305-313.

(15) H. Ryckeboer, op. cit. 306 vlg.

Ryckeboer acht het niet uitgesloten dat *reep/rip* een Fries-Saksisch kunstwoord is geweest. Middeleeuwse Zeeuwse en Hollandse bronnen kunnen hierover uitsluitel geven.

Kaart 2a

RUIF

Uit: H. Ryckeboer, „Nog voer uit de ruif”, In: H. Ryckeboer, J. Taelde-
man, V.F. Vanacker (reds), *Hulde-Album Prof. Dr. Marcel Hoebeke*, Gent
(1985), 305.

waarschijnlijk dat er ooit een aaneensluitend *reep/rip/reup*-gebied van oost tot west bestaan heeft, dat in latere tijden gesplitst werd door *ruif* in het noorden en door Romaanse leenwoorden in het zuiden. De oude Germaanse woorden hielden aan de rand van het taalgebied stand. Daarnaast komen woorden voor met beperkter verspreiding.

Het is merkwaardig dat eigentijdse dialecten (voorlopig nog) sporen laten zien van oeroude taalbewegingen. We hebben op de ruif-kaart het Galloromeinse (of prehistorische) *ben*, de sporen van een Germaans 'taalmassief' dat in het zuiden wordt uiteengedreven door middeleeuwse ontleningen uit het Romaans in twee golven: eerst *rasteel*, vervolgens *rasteliet*. Het feit dat in het Middelnederlands Woordenboek *rasteliet* vijf maal geat-
testeerd is uit de Lancelotroman van Lodewijk Van Velthem maakt het Ryckeboer¹⁶ mogelijk die auteur, waarvan enkel bekend is dat hij een Brabander was, in de zuidwestelijke hoek van Vlaams-Brabant te situeren.

(16) Ryckeboer, op. cit., 311.

Het is immers onaannemelijk dat *rastelier* in de middeleeuwen een groter gebied innam dan nu; het woord is omringd door woorden uit oudere taal-lagen. Verder onderzoek van het woordgebruik van Van Velthem moet die hypothese nog bevestigen.

Rastelier is het enige woord voor 'ruif' dat in het Middelnederlands Woordenboek is opgetekend. Op grond van de taalkaart weten we echter dat *rastelier* een vrij jonge (zoniet de jongste!) ontlending moet zijn. In de ongeveer 700 teksten die Verdam voor zijn Middelnederlands Woordenboek geëxcerpeerd heeft, komt de ruif maar bij één auteur ter sprake. Hierdoor wordt geïllustreerd dat dialectwoordenboeken historische woordenboeken kunnen aanvullen en dat over heel wat nederige voorwerpen in historische bronnen weinig of niets te vinden is.

4.2. Woordenschat en mentaliteit

Voorbeeld 2 : kaarten 3 en 4 'vrijer'.

We hebben hierboven reeds aangegeven dat vooral de vergelijking tussen eigentijdse en historische woordkaarten de onderzoeker heel wat argumenten kan verschaffen bij de reconstructie van betekenisveranderingen en geografische taalbewegingen. Voor een aantal begrippen zijn we in staat chronologische vergelijkingen te maken doordat ouder onderzoek in recentere tijden met dat doel hernomen werd. Naar aanleiding van de 100ste verjaardag van de eerste dialectvragenlijst verscheen in 1979 een bundel over taalverandering¹⁷ waarin A. Weijnen¹⁸ de woorden voor 'vrijer' in 1879 — er werd enkel in Nederland geënqueteerd — vergeleek met die in 1979.

Het woord *vriend* is op de kaart van 1879 totaal afwezig; in 1979 lijkt dat woord vanuit Holland te expanderen. Weijnen¹⁹ schrijft: 'Ik geloof dat *vriend* is opgekomen omdat men wat sterker het losse(re) van de verbinding wilde benadrukken in tegenstelling tot bij de *vrijers*, die voorheen althans in veel hoger percentage huwelijksbedoelingen hadden'. Een veranderde mentaliteit op het seksuele gebied blijkt repercussies te hebben op de woordenschat.

(17) M. Gerritsen (red.), *Taalverandering in Nederlandse Dialecten. Honderd Jaar Dialectvragenlijsten 1879-1979*, Muiderberg (1979).

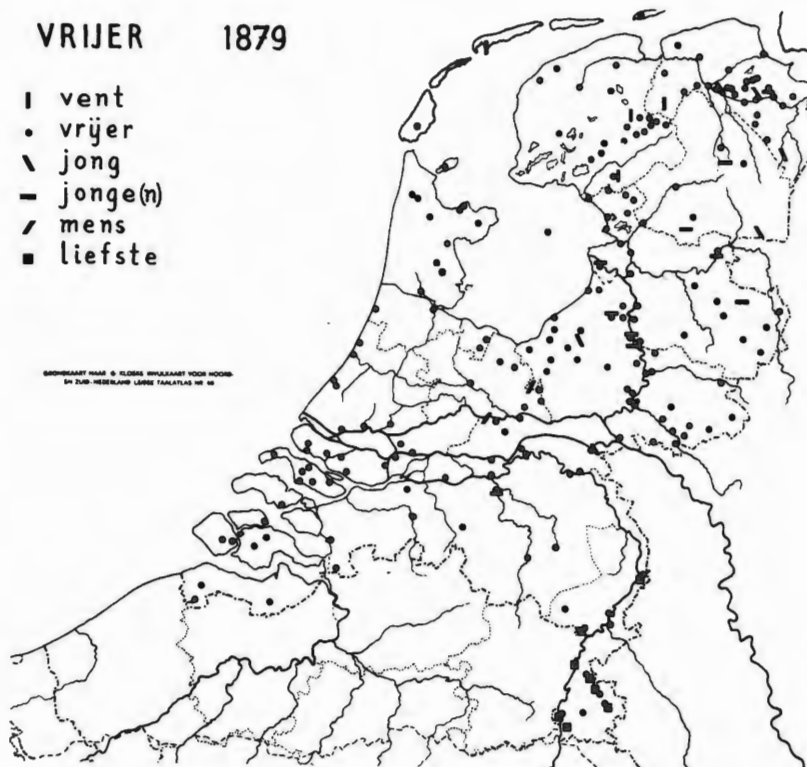
(18) A. Weijnen, „Vrijers een eeuw geleden en nu”. In: op. cit., 199-204.

(19) A. Weijnen, op. cit., 202

VRIJER 1879

- I vent
- vrijer
- \ jong
- jonge(n)
- / mens
- liefste

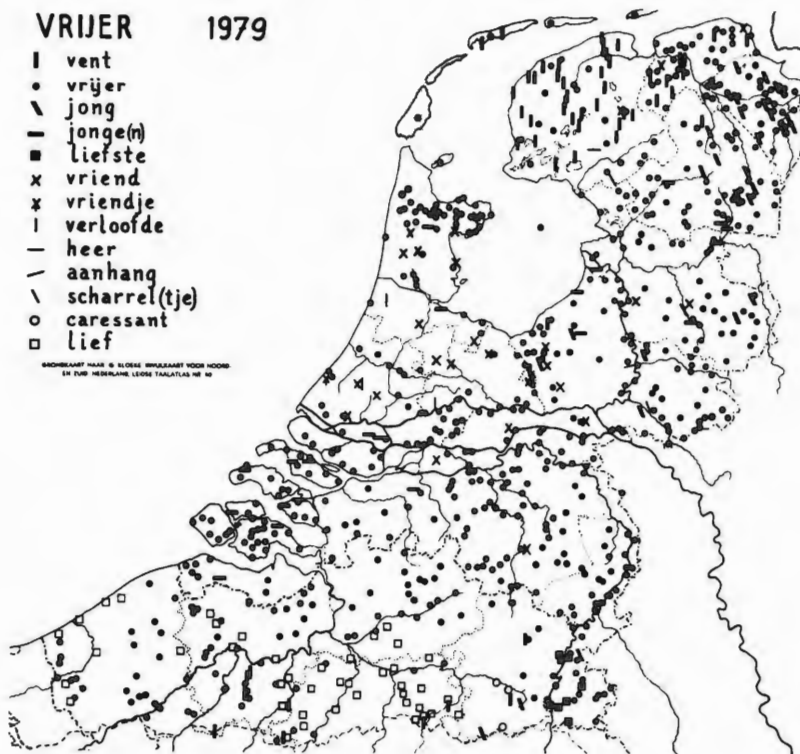
BRONNAAMT NAAM & ELDERE BRONNAAMT VOOR HOORN
EN DIER NIEERLANDSE LEESSE TAAKATLAS NR 10

VRIJER 1979

- I vent
- vrijer
- \ jong
- jonge(n)
- liefste
- x vriend
- x vriendje
- | verloofde
- heer
- aanhang
- \ scharrel(tje)
- o caressant
- lief

BRONNAAMT NAAM & ELDERE BRONNAAMT VOOR HOORN
EN DIER NIEERLANDSE LEESSE TAAKATLAS NR 10

kaart 3 en 4

Uit: A. Weijnen, „Vrijers een eeuw geleden en nu”. In: *Taalverandering...*, 200-201.

4.3. *Uitstraling vanuit steden.*

Voorbeeld 3: kaarten 5, 6 en 7 'kip'.

Historische woordkaarten zijn moeilijk op te stellen; men heeft daartoe reeksen gelijkaardige historische bronnen nodig die over een uitgestrekt gebied overvloedig aanwezig zijn. Bronnen als boedelstaten en pachtcontracten voldoen aan die voorwaarden. Op basis van het taalmateriaal van het WVD kunnen voor deze eeuw wel een aantal kaarten getekend worden die historische vergelijkingen mogelijk maken. In het 'vreemd' materiaal namelijk zitten o.a. de gegevens uit de zeer uitgebreide enquêtes van de Zuidnederlandse Dialectcentrale²⁰, die opgevraagd werden tussen 1923 en 1953. Ook het zogenaamde materiaal Willems, de antwoorden op de eerste dialectenquête die ook in Vlaanderen werd uitgevoerd (omstreeks 1885), werd opgenomen.

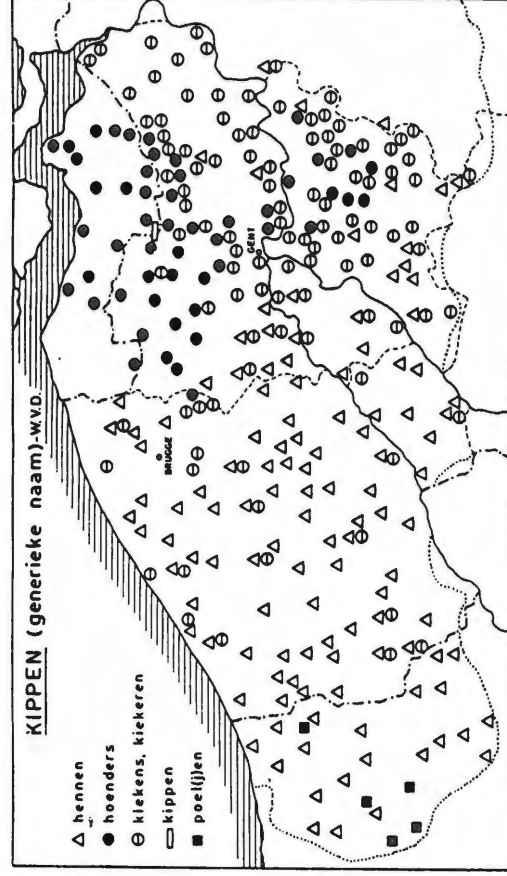
Hoewel de waarde van de gegevens van het materiaal Willems voor het woordenschatonderzoek door de manier van opvragen soms discutabel is, was M. Devos²¹ toch in staat een interessante hypothese op te stellen omtrent de verspreiding van het woord *kiesen* als benaming voor de diersoort (A.N. *kip*) en als benaming voor het vrouwelijke dier (A.N. *hen*). Op de WVD-kaarten 5 en 6 zien we hoe de woorden *hen* en *hoender* als 'vaktermen' van het boerenbedrijf, in Vlaanderen onder druk komen te staan van het woord *kiesen*, dat van oost naar west lijkt te expanderen (alweer een geval van Brabantse expansie). Als naam voor de soort is het verder naar het westen doorgedrongen dan als naam voor de *hen*. Op kaart 7, gebaseerd op de gegevens van de enquête Willems, is het woord *kiesen* voor 'hen' enkel bekend in de omgeving van Antwerpen en Brussel. Blijkens het WBD is het woord nu als soortnaam of vrouwelijke-diernaam algemeen verspreid in de Brabantse dialecten.

Devos stelt de volgende gedachtengang voor. Het woord *kiesen* (een variant van *kuiken*), 'dat eertijds enkel het jonge dier aanduidde, is als naam voor de diersoort eerst in de woordenschat van de stadsbevolking ingedrongen via de verfranste burgerij. Volgens Devos hebben we hier waarschijnlijk te doen met een leenvertaling van het Franse *poulet*, dat zowel het jonge dier als het consumptieartikel benoemt; de betekenisverandering is immers tot de dialecten in Nederlandstalig België beperkt. Via de markten is de nieuwe betekenis vervolgens ook in de taal van de boerenbevolking verspreid geraakt. Toen de landbouwers door het veranderende

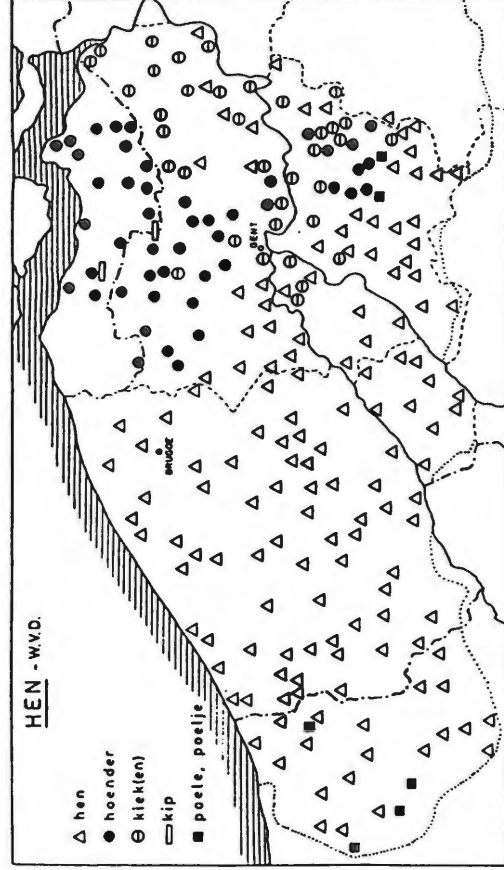
(20) Tussen 1923 en 1953 werden onder impuls van Prof. Grootaers door de Zuidnederlandse Dialectcentrale van de K.U. Leuven talrijke dialectvragenlijsten over Nederlandstalig België verspreid. Tot een woordenboek kwam men toen niet; het reusachtige materiaal, dat aan de K.U.L. berust, wordt door het WBD/WLD/WVD opgenomen.

(21) M. Devos, „Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek”. In: J. Goossens, J. Taeldeman, A.A. Weijnen (reds.) *Taal en Tongval. Themanummer 2 (1989) Honderd jaar Enquête Willems*, 119-132.

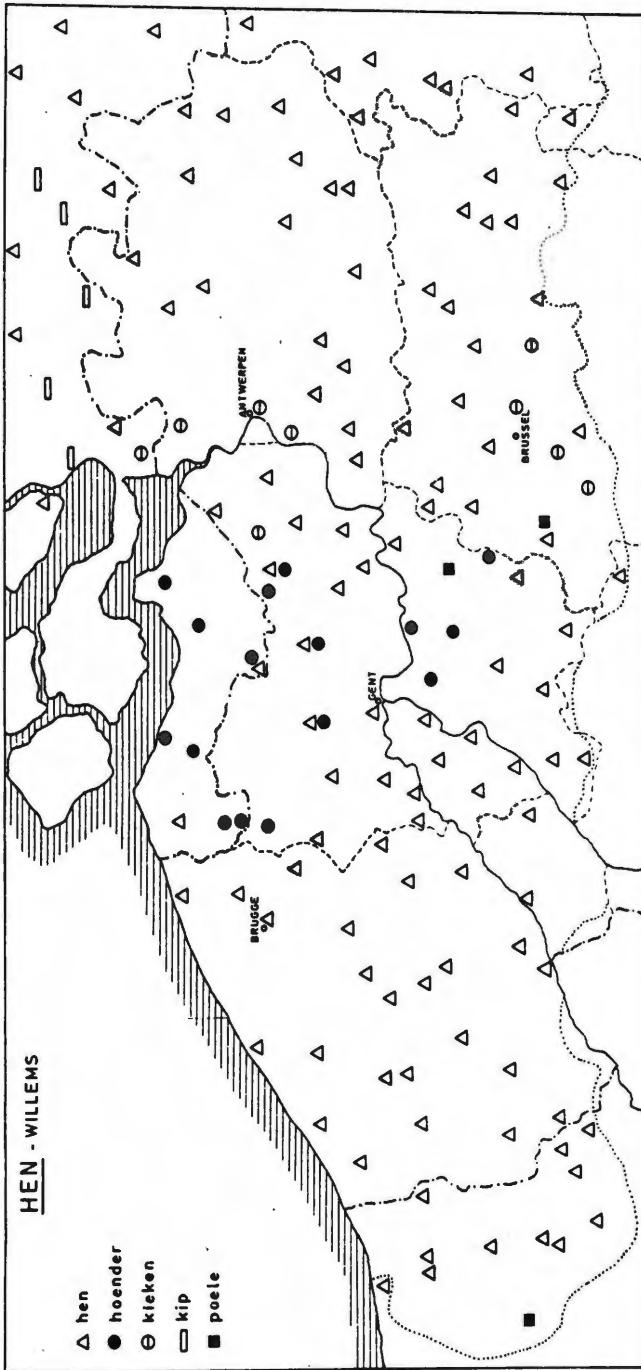
Kaart 5

Kaart 6

Uit: M. DEVOS, „Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek”, 122.

Kaart 7 Uit: M. Devos, „Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek”, 129.

consumptiegedrag kippen niet meer uitsluitend voor de eieren, maar ook als consumptieartikel produceerden (vroeger kwam enkel de jonge haan als braadkip in aanmerking) kon *kieken* ook het traditionele woord *hen* als benaming voor het vrouwelijke exemplaar verdringen. Het al of niet kunnen leggen van eieren was bij de benoeming van de soort op de achtergrond gedrongen. De nieuwe betekenis van *kieken*, die ontstaan is door veranderingen in het consumptie- en productiepatroon, heeft zich eerst vanuit Antwerpen en Brussel over Brabant verspreid, en is daarna vanuit het Brabants in de andere dialecten geëxpandeerd. Dit proces, dat nog niet zijn definitieve beslag gekregen heeft, is voor *kieken* als soortnaam heel wat verder gevorderd dan voor *kieken* als benaming voor het vrouwelijke dier.

5. RECURRENTE PATRONEN

Kaarten die taalverschijnselen visualiseren tonen dikwijls gelijkaardige patronen. Men heeft dan ook getracht uit de telkens weerkerende patronen in de kaartbeelden een zekere methodologie voor de interpretatie te distilleren. Het bekendste adagium uit de dialectgeografie is dat men op de taalkaarten het 'geografisches Nebeneinander' van het 'zeitliches Nacheinander' kan zien. Weijnen²² geeft een kritisch overzicht van de verschillende soorten recurrente kaartpatronen en de gangbare interpretaties ervan. Algemeen geldende wetten m.b.t. de interpretaties van de verschillende types van patronen zijn volgens hem niet vol te houden. Het is echter wel mogelijk om voor concrete onderzoeksgebieden door de nauwgezette interpretatie van recurrerende kaartpatronen tot expansies te besluiten. Zo is de dialectgeografie erin geslaagd enkele belangrijke taalstromingen (= cultuurstromingen ?) in het Nederlandse taalgebied te onderkennen²³.

Tot hiertoe was het nadenken over geografische patronen vooral gericht op klankverschijnselen. Een typologie van de bestaande woordkaarten (+ een vergelijking met de geografische variatie op het fonetische vlak) is tot hiertoe nog niet gebeurd. Dat komt vooral omdat de woordenschat doorgaans wordt beschouwd als niet behorend tot het 'taalsysteem'. De woor-

(22) A. Weijnen, *The value of the map configuration* (Special issue of the Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde), Nijmegen (1977).

(23) Zie J. Goossens, „Geschiedenis van de Nederlandse Dialectstudie” in D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (red.) *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde*, Den Bosch (1977), blz. 297 vlg. Goossens noemt een Hollandse expansie (gedeeltelijk identiek met die van de standaardtaal), een centrale Zuidnederlandse of Brabantse expansie (gebaseerd op de woordgeografische studies van de Zuidnederlandse Dialectcentrale), een oude zuidoostelijke expansie vanuit een Keuls kerngebied en een hypothetischer laatmiddeleeuwse Westfaalse expansie over noordoostelijk Nederland. De twee meest markante figuren uit de Nederlandse dialectgeografie waren expansiologen: Kloeke (voor WOII, Hollandse expansie) en Heeroma (na WOII, Westfaalse expansie).

denschat van een taal verandert immers veel sneller dan het klankpatroon ervan. Bij het bepalen van een dialectgebied gaat men daarom veelal uit van klanken, niet van woorden.

De woordgeografie is evenwel het meest relevant voor de cultuurgeografie — woorden verwijzen immers steeds naar buitentalige fenomenen. Een typologie van woordkaarten zou het mogelijk maken boven het toevallige en het anecdotische uit te stijgen, zodat men vastere grond onder de voeten zou krijgen bij de stap van 'taalexpansie' naar 'cultuurexpansie'.

6. DIALECTLEXICOGRAFIE EN DE HISTORISCHE WETENSCHAPPEN: BESLUIT

Dialectwoordenboeken kunnen in de eerste plaats gebruikt worden als aanvulling bij de bestaande historische woordenboeken. Vele historische woorden en woordbetekenissen zijn enkel in dialecten overgeleverd.

In de tweede plaats kunnen dialectische woordverzamelingen dienen als uitgangspunt voor (historische) semantische studies, die een licht kunnen werpen op de manier waarop een taalgemeenschap haar werkelijkheid ervaart. Een goede interpretatie van de ingewikkelde semantische samenhangen in historisch en geografisch perspectief vergt een gedegen taalkundige en historische kennis. De resultaten van historisch-semantisch onderzoek kunnen voor de zaakgeschiedenis belang hebben, in die zin dat ze de resultaten van historisch onderzoek kunnen bevestigen of vraagstellingen kunnen aanreiken. Uitsluitel omtrent de zakelijke werkelijkheid kan enkel de historische wetenschap leveren — de taalgeografie is een hulpwetenschap. De alledaagse materiële cultuur van de volksmens kan voor het verleden soms maar moeilijk beschreven worden, omdat er onvoldoende bronnen voorhanden zijn. Naarmate de kansen voor een directe historische bestudering afnemen, neemt het belang van taalkundige analyses toe.

In de derde plaats weerspiegelen de dialectpatronen de historische sociaal-geografische verhoudingen. De 3 grote dialectlexicografische projecten, waarop dit artikel wil attenderen, produceren met een gestaag ritme geografisch volledig gedocumenteerd woordmateriaal, waardoor we de woordpatronen van de Zuidnederlandse dialecten steeds beter leren kennen.

Hoewel er geen één-op-één relatie is tussen woord en zaak en tussen de verspreidingspatronen van beide, verspreiden innovaties in de materiële of geestelijke werkelijkheid en in taal zich waarschijnlijk op dezelfde wijze. We menen dan ook dat de resultaten van studies over verspreidingspatronen van taalelementen in principe veel kunnen leren over de verspreidingspatronen van cultuurelementen in het algemeen.

In het huidige dialectlandschap zijn de sporen bewaard van verschijnselen die vele eeuwen oud kunnen zijn²⁴. Vele innovaties en de verspreiding ervan hebben enkel in taal een spoor nagelaten, zodat vooral voor de oudste perioden de taalkunde een interessante aanvulling bij het historisch onderzoek kan zijn. De traditionele dialectwoordenschat weerspiegelt een samenleving die organisch gegroeid is door de tijden heen. De jaren na de tweede wereldoorlog vormen voor de traditionele plattelandscultuur een definitief breekpunt met het verleden; er rest nog maar heel weinig tijd om de taal van dat verleden op te tekenen.

(24) Voor voorbeelden van Romeinse, Romaanse en Franse woordenschat in de Nederlandse dialecten: A. Weynen. „Leenwoorden uit de Latinitas, stratigrafisch beschouwd” in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie* (1967), 409-521.